

ПСИХОЛОГІЯ ВІЙНИ І МИРУ

УДК 159.9:32 + 316.6:342.7

В. М. Духневич

ПСИХОЛОГІЧНІ НАСЛІДКИ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ НА СХОДІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ЯВИЩ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ СФЕРИ

Аналізуються негативні психологічні наслідки в політико-правовій сфері, що супроводжують воєнний конфлікт на сході України. Охарактеризовано загальну картину суспільно-політичної дійсності в країні напередодні і на початку воєнного конфлікту. Визначено, що такі негативні психологічні наслідки можуть бути зумовлені порушеннями ефективної чи оптимальної взаємодії громадян між собою або громадян з органами влади. Показано, що одним із психологічних механізмів, покладених в основу створення самопроголошених ЛДНР, було руйнування української та загальноукраїнської ідентичностей за рахунок створення і використання різноманітних міфів та нищення відчуття безпеки громадян. Здійснено систематизацію і групування негативних психологічних наслідків у соціально-психологічному та політико-правовому аспектах. У межах першого аспекту виділено такі групи негативних психологічних явищ у політико-правовій сфері в умовах воєнної агресії Росії: 1) руйнування єдності громадянського суспільства; 2) наростання незадоволеності діяльністю влади; 3) порушення процесу політико-правової ідентифікації; 4) посилення піддатливості маніпулятивним інформаційним впливам; 5) поширення неконструктивних патернів поведінки; 6) зневіра в майбутньому України. Політико-правовий аспект представлено через психологічну інтерпретацію таких явищ, як радикалізація свідомості, сепаратизм, колабораціонізм, екстремізм, мілітаризація свідомості, аномія, дераціоналізація (іраціоналізація) свідомості, знецінення життя та людської гідності; участь у блокуванні інфраструктурних об'єктів, залучення військових та колишніх учасників АТО до різноманітних політико-правових акцій, “військовий туризм”, аватаризм; формування різних форм порушень правосвідомості; криміналізація побутових конфліктів; соціальне утриманство, перекидання відповідальності за актуальну політико-правову ситуацію лише на політиків; загострення націоналістичних настановлень та зменшення толерантності до людей інших національностей, негативна стереотипізація щодо окремих соціальних груп, поляризація уявлень персон та окремих соціальних груп, ухиляння представників інституціональних суб'єктів від взяття на себе відповідальності за долю країни чи її громадян; формування образу ворога тощо. Зроблено висновок, що зміст та специфіка виявів цих явищ ще потребує свого уточнення, аби в подальшому запропонувати ефективні рекомендації чи програми супроводу відповідно до того чи того змістового вияву таких явищ.

Ключові слова: воєнний конфлікт, сепаратизм, політико-правова свідомість, громадянське суспільство.

PSYCHOLOGICAL CONSEQUENCES OF THE MILITARY CONFLICT IN THE EAST: THEORETICAL ANALYSIS OF POLITICO-LEGAL SPHERE PHENOMENA

The negative psychological consequences in the politico-legal sphere which take around the military conflict in eastern Ukraine are analyzed. The general framework of socio-political reality in Ukraine at different stages of the military conflict is outlined. It is shown that negative psychological consequences can be determined due to the violations of effective or optimal citizen interaction as well as interaction with the authorities. It was shown that one of the psychological mechanisms underlying the establishment of the LDPR (Luhansk People's Republic and Donetsk People's Republic) was destruction of Ukrainian and all-Ukrainian identities through creating and using of various myths and through reduction of citizens' sense of security. The systematization of negative psychological consequences is carried out. The emphasis is on the socio-psychological and politico-legal aspects of these consequences. The socio-psychological approaches can be represented by means of the following groups of negative psychological phenomena in the politico-legal sphere due to Russia military aggression: 1) destruction of the unity of civil society; 2) increasing of dissatisfaction with the activity of authorities; 3) violation of the process of politico-legal identification; 4) increasing of the capacity for manipulative information influences; 5) spread of non-constructive behavior patterns; 6) despondency in the future of Ukraine. The politico-legal approach can be represented by means of psychological interpretation of such phenomena as radicalization of consciousness, separatism, collaborationism, extremism, militarization of consciousness, anomie, de-rationalization (irrationalization) of consciousness. This list can be complemented by human dignity depreciation; participation in infrastructure objects blocking, involvement of military and post-ATO participants into different politico-legal actions. Additional attention must be paid to «military tourism», avatarism; criminalization of domestic conflicts; social dependence, problems with the transfer of responsibility for the current politico-legal situation; exacerbation of nationalistic movements and reduction of tolerance, negative stereotyping and polarization of individuals and social groups ideas. There is a need to focus on members' of different institutional entities evasion from assuming the responsibility for country and its citizens. A special study requires the question of forming of an enemy's image. It is made the conclusion that the content and manifestations specificity of these phenomena must be clarified in order to formulate recommendations and programs able to be used for decreasing negative psychological phenomena.

Key words: military conflict, separatism, politico-legal consciousness, civil society.

Постановка проблеми. Суспільно-політична ситуація в нашій державі останнім часом змусила фахівців упритул узятися за вивчення негативних психологічних наслідків, що виникають через потрапляння людини в травматичні обставини. Одними з перших таких наукових розвідок можна вважати дослідження, проведені після аварії на Чорно-

бильській АЕС, землетрусу у Вірменії, а також психологічні дослідження наслідків інших промислових катастроф і стихійних лих. Найбільш дотичною до сучасної ситуації є, очевидно, проблематика, пов'язана з реабілітацією військовослужбовців, які повернулися з війни в Афганістані; проблематика допомоги військовим і цивільним, що так чи інакше мали стосунок до так званих чеченських війн. І цілком природно, що нині науковці та практики приділяють значну увагу дослідженню проблем соціально-психологічної реабілітації наших бійців, які повертаються з АТО до мирного життя, розробленню рекомендацій та програм супроводу для ветеранів, внутрішньо переміщених осіб і всіх, хто зазнав стресогенного впливу тих чи тих негативних чинників.

Робляться спроби наукової рефлексії подій останніх років, досліджуються уявлення громадян про ситуацію, що передувала воєнним діям на території нашої країни. Загалом, події останніх років в Україні можна оцінювати по-різному. Для когось це Революція Гідності, для когось – переворот. Так, у дослідженні Центру Разумкова, проведеному в листопаді 2016 р., зафіксовано уявлення про події, що відбулися в Україні наприкінці 2013 р. – на початку 2014 р.: 42 % опитаних назвали їх Революцією Гідності, 20 % – вимушеною зміною влади не цілком легітимними засобами, а 21 % – антидержавним переворотом (17,6 % не визначилися з відповіддю) (дет. див. [1, с. 62]). Тобто 41 % опитаних у цьому дослідженні оцінюють ці події як такі, що перебувають поза правовим полем. Фактично така поляризація уявлень про події осені 2013 – весни 2014 років, навіть по кількох роках після цих подій, свідчить про *значний конфліктний потенціал*, що може призвести до нових соціальних потрясінь та піднести на новий рівень такі психологічні явища, як *радикалізм, сепаратизм, колабораціонізм* тощо. І якщо із ситуацією щодо АР Крим усе більш-менш визначено (навіть на рівні міжнародної спільноти), то події на Донеччині та Луганщині не мають однозначного тлумачення в соціумі: це громадянська війна чи російська агресія? І мова не про об'єктивний стан речей, а саме про уявлення наших громадян про ці події. Навіть ті, хто визнають участь Росії як сторони конфлікту, усе ж таки транслюють інколи смисл “громадянська війна”.

Зрозуміло, що такі поляризовані уявлення в умовах воєнних дій на сході так чи інакше відбиваються в тих суспільно-політичних процесах, що відбуваються в країні. Постає необхідність рефлексії цих процесів та можливих наслідків воєнного конфлікту на сході країни як на рівні окремого громадянина, так і на рівні суспільства в цілому. Значною мірою вже зроблені фахівцями-дослідниками узагальнення стосуються найбільш очевидних соціальних процесів та явищ: проблем, пов'язаних із внутрішньо переміщеними особами (ВПО), реабілітацією військових із зони проведення АТО та членів їхніх сімей, специфіки

волонтерського руху, змін суспільної свідомості тощо. Проте такі дослідження і публікації розглядають більшою мірою соціально-економічні аспекти проблематики ВПО чи психотерапевтичних практик допомоги бійцям та їхнім родинам, а власне психологічні наслідки в політико-правовій сфері окремо не вивчаються. Отож у нашій роботі ми спробуємо зробити перші такі теоретичні узагальнення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематиці ПТСР присвячено ґрунтовні дослідження Н. Тарабріної та колег, А. Краснянського, П. Морозова, Є. Лазебної та ін.; актуальна ситуація в українському суспільстві та пов'язані з нею проблеми ПТСР висвітлюються в роботах Т. Титаренко та її колег, Х. Турецької, С. Ніколаєнка та ін. Політико-правовий аспект ситуації на сході нашої країни досліджують відомі фахівці в політичній, правовій, економічній та соціальній галузях, зокрема В. Горбулін, В. Брехуненко, М. Дем'яненко, П. Гай-Нижник, С. Ільченко, В. Трегубов та ін.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми. Наразі більшість публікацій, що стосуються пов'язаної зі сходом України і Кримом проблематики, більшою мірою зосереджують увагу, власне, на окремих аспектах цієї ситуації в межах проблемного поля або, точніше, фахового простору того чи іншого дослідника. Психологічні ж розробки значною мірою фокусуються саме на аспектах психологічної допомоги постраждалим унаслідок воєнних дій і на проблематиці супроводу ВПО, залишаючи поза увагою психологічні аспекти політико-правової ситуації та її наслідки для українського суспільства.

Мета статті – здійснити систематизацію негативних психологічних наслідків, що супроводжують воєнний конфлікт на сході України, у політико-правовій сфері.

Виклад основного матеріалу дослідження. З огляду на поставлену мету важливо означити насамперед загальні рамки суспільно-політичної дійсності в Україні напередодні і на початку воєнного конфлікту. Ще в 1994 р. відомі вітчизняні дослідники Є. Головаха та Н. Паніна поставили українському суспільству невтішний діагноз – *“соціальне божевілля”*¹. Вони обстоювали думку, що, захоплюючи свідомість мас, ідея загального безумства приховує в собі ризик перетворитися на реальну силу, здатну серйозно ускладнити процес демократизації суспільства [2]. Не відкидаючи представлені в літературі інші наукові аналітичні погляди, зазначимо, що конфліктогенний потенціал, який існував у суспільстві, навряд чи міг бути розгорнутий і реалізований у вигляді подій у Криму і на Донбасі, якби згадані автори не мали рації.

¹ Соціальне божевілля – форма колективної девіантної поведінки (соціальна патологія), яка веде загал до соціальної катастрофи.

На думку Є. Головахи, одним із чинників трансформації суспільної свідомості та інституціональної структури, що призвів до кризової соціальної ситуації і трагічних подій останніх років, є *феномен тотальної корумпованості*, який унеможливив легітимацію нових соціальних інститутів. На рівні масової свідомості це проявлялося в уявленнях, що *мафії*, як й іншим соціальним групам, належить провідна роль у розбудові держави. Характеризуючи сучасне українське суспільство, соціолог визначив такі його характеристики: *“подвійна інституціональна система¹; масова аномічна деморалізація і масова соціальна ексклюзія²; цінності “спотвореного модерну”³; неостанові утворення як основа соціальної структури³; брак інституціональної довіри; негативні ідентичності⁴”* [3].

Відомо, що на момент початку “Майдану-2013” українське суспільство було значною мірою поляризованим щодо української ідентичності (а точніше, відбувалося протиставлення української і пострадянської ідентичностей за рахунок використання різноманітних колективних міфів, проблематики мови, тлумачення історичних подій і т. ін.). Це, до речі, використовували “помаранчеві” і “біло-блакитні” політики для максимальної мобілізації свого електорату на виборах і в різних “проблемних” політико-правових ситуаціях. Саме протистояння ідентичностей зробило можливим реалізацію політичних сценаріїв із використанням зброї як на Майдані Незалежності в Києві, так і на Донбасі.

Як свідчать результати досліджень, проведених навесні 2014 р., громадська думка в східних регіонах України мала критичний характер з поглядом цілісності держави і проголошення курсу на євроінтеграцію. Інформаційний вплив РФ на свідомість мешканців південного сходу країни призводив до того, що стан колективної свідомості набував рис соціального божевілля: “У містах можна було спостерігати сцени справжньої масової істерії, коли натовпи скандували «Росія!» і в повітрі

¹ Означає, що в межах суспільства функціонують колишні (радянські) і сучасні інститути громадянського суспільства.

² Аномія – стан суспільної чи індивідуальної свідомості, який характеризується розбещенням моральних норм, розпадом морально-ціннісної системи; це дезорганізація соціального життя, коли нормативний, інституційний порядок у суспільстві перестає виконувати свою регулятивну роль; сутність аномії полягає в порушенні ціннісно-нормативної регуляції життя. Соціальна ексклюзія, або соціальне виключення – відмова громадян від участі в основних видах діяльності суспільства або розрив соціальних зв'язків, що призводить до зменшення участі.

³ Нові інститути громадянського суспільства не замінюють старі тоталітарні, а лише надбудовуються над ними. Це відбувалося в умовах формування неостанової соціальної структури, коли верхівка (верхній квазі-стан), що повністю монополізувала владу, водночас втратила будь-які соціальні контакти з рештою груп.

⁴ Наприклад, “Україна – не Росія”, “хто не скаче – той москаль”.

буквально пульсував стан ейфорії. Що й призвело до проведення «псевдореферендумів» у Донецьку і Луганську. Подальший перебіг подій зумовив сучасну динаміку розвитку соціально-політичних уявлень населення вже окремо по різні боки фронту» [4].

І. Семиволос, директор Центру близькосхідних досліджень, пропонує своє бачення витоків конфлікту на сході: «Ми провели там досить плідний тиждень, провели багато зустрічей, консультацій, і з'явилось відчуття, що велика частина цього конфлікту була викликана психологічними очікуваннями, підвищенням непередбачуваності ситуації, невпевненістю. Люди звикли жити в умовах режиму Януковича, і коли це все розвалилося буквально за кілька днів, для них це було шоком. Це відчуття небезпеки викликало, живило і підвищувало ось цю конфліктність» [там само]. Інакше кажучи, невизначеність політико-правової ситуації дала змогу реалізувати сценарії, коли на сході країни через маніпулювання свідомістю актуалізувалися протестні форми політичної участі на хвилі Революції Гідності. Це призвело до привнесення в конфлікт сепаратистських і терористичних гасел.

На думку, І. Рушенка та І. Дубровського, у 2014 р. на Донбасі було задіяно механізм, через який здійснювався вплив на політико-правову свідомість його мешканців. Це міфологізація гасел і трендів для «просування» продуктів «Новоросія», «народні республіки» і «російська весна»: «Пересічному громадянину втовкмачувалося, що його особисте спасіння пов'язане з приходом росіян на чолі з Путіним. Тільки в цьому разі – безпека, матеріальне благополуччя, у протилежному – хаос, біди та страждання. Технологічно ця теза підкріплювалася потужною кампанією залякування мешканців Донбасу сконструйованими мемами «бандерівця», «правосека», «хунти» тощо. У цій ситуації статистичний відсоток прихильників Росії, дійсно, виріс. Регіональна ідентичність перевищувала загальноукраїнську» [5, с. 139–140.].

Отже, одним із психологічних механізмів, покладених в основу створення так званих ЛДНР, було руйнування української і загальноукраїнської ідентичностей шляхом створення та використання різноманітних міфів і нищення відчуття безпеки громадян. З наявних публікацій у ЗМК в російському інформаційному просторі щодо ситуації на території ОРДЛО та в Україні можна припустити, що цей же механізм (різноманітні ток-шоу, випуски новин тощо) реалізується щодо України й зараз.

К. Котеленець звертає увагу на те, що мешканцям ОРДЛО та прилеглих територій властива *соціальна мімікрія* (проявляється в приховуванні власної думки і мотивів задля власної безпеки та безпеки своїх близьких і в бажанні маскуватися). Це призводить до того, що людина сама починає вірити в те, про що говорить. Необхідність виживання формує в людей такі патерни і стратегії поведінки, у тому числі і в політико-правовому полі, які за відповідних обставин (а точніше – інформаційних впливів) можуть спричинити соціальний вибух.

Не менш цікавою видається також категорія “луганський синдром”. І. Кононов описує його так: “Це феномен гібридної війни, коли «заручники» стають, по-перше, об’єктом потужної пропагандистської обробки; по-друге, окупанти намагаються проводити певну соціальну політику з розрахунку на маргіналізовані прошарки, «радянських людей», відвертих українофобів та «імперців»; по-третє, широко використовується соціальна міфологія на кшталт «треба потерпіти, а потім буде щасливе життя» або «Путін нарешті нас прийме у свої обійми» і т.п. ... Луганський синдром – аномічна переорієнтація значних мас населення регіону на агресора з метою пошуку безпеки” [детальніше див. 6, с. 18]. На думку І. Кононова, “луганський синдром” описує динаміку великих соціальних груп і не є суто психологічним явищем. Більше того, його психологічна складова стає зрозумілою в соціологічному контексті. Концепт “луганський синдром” дослідник запропонував у результаті безпосереднього спостереження за подіями, що відбувалися в Луганську на початку 2014 р. Він стверджує, що в березні–травні 2014 р. можна було віддиференціювати дві групи явищ: перші стосувалися *створення і використання “кримінальних натовпів”* (як елемент технологій гібридної війни), другі виникали спонтанно. Вони були *результатом когнітивного дисонансу*, причому дисонансу, що сформувався не в індивідуальних свідомостях, а в масовій свідомості регіональної спільноти. *Стереотипи і фобії, які накопичувалися десятками років, невизначеність майбутнього штовхали людей у пошуках екзистенційної безпеки в бік агресора*. Урешті-решт це знайшло вияв у досить широкій участі мешканців Донбасу в так званому “референдумі” 11 травня 2014 р.

За даними І. Руценка, у 2015 р. окупованими територіями ширилися “настрої утриманства, советизація свідомості на тлі штучної ізоляції регіону. Синдроми соціального божевілля та аномії (явища весни 2014 р.) трансформувалися в соціальну апатію і готовність прийняти будь-яку владу, що гарантує мир, роботу, пенсії” [7, с. 34–43]. Типовими переживаннями мирних жителів зони АТО, на думку Т. А. Пашко, є: “страх за себе, свою сім’ю та близьких, відсутність перспектив у майбутньому та почуття невідомого, ненависть до влади та переживання власної безпорадності” [8, с. 215]. Дослідниця також встановила, що мирним жителям зони АТО притаманні: відчуженість від населення України, яке не постраждало від воєнних дій; агресивність щодо тих, хто не постраждав; тривожність, роздратованість та почуття безпорадності, що унеможливує планування майбутнього, породжує відчуття страху, котре трансформується в почуття ненависті до влади, у потребу знайти винного у власному стані. Усе це зрештою визначає характер та особливості громадянської активності мирних жителів зони АТО.

В. Пушкар та О. Малишева наголошують на важливості вивчення та врахування соціальних уявлень щодо воєнних дій на сході: “воєнна агресія та фактичне формування нових кордонів спричинило значну зміну соціальних уявлень у прикордонних населених пунктах, зокрема про дружні та ворожі держави. Така зміна соціальних уявлень може відігравати як стабілізуючу, так і дестабілізуючу роль” [5, с. 51].

Т. Пашко, аналізуючи події на Донбасі, говорить про те, що “населення України опинилось в умовах суспільно-політичного розмежування, навколишнє середовище жорстко поляризоване, а суспільно-політична ситуація в країні в цілому має пограничний характер... При цьому саме частина громадян, які залишилися проживати в зоні АТО та постійно перетинають лінію розмежування, запускають стихійні соціальні процеси, котрі мають виняткове значення для дезінтеграції населення країни” [8, с. 215].

А. Яковенко визначив та описав соціальні наслідки воєнного конфлікту на сході країни: втрата соціальної довіри, мілітаризація суспільної свідомості, підвищення рівня агресивності, стигматизація жителів Донбасу та ін. [9]. Досить ґрунтовно досліджується проблематика соціальної та психологічної адаптації внутрішніх переселенців із Криму та Донбасу. Надзвичайно цікавими є дослідження “*Homo militans*”, так званих людей війни, – це дослідження учасників бойових дій як з боку незаконних збройних формувань ОРДЛО, так і добровольців українських військових формувань¹.

Ситуація навколо проблематики АТО створює широкі можливості для всіляких інформаційних впливів та маніпулювань, що теж не залишається поза увагою фахівців. Для нас у цьому плані більш важливою є та обставина, що *змінюється не лише індивідуальна, а й масова свідомість, яка починає функціонувати інакше, ніж у мирний час*. Постійна зміна ситуації, її невизначеність для конкретного індивіда призводять до того, що потреба в орієнтації, у визначеності-в-ситуації тут-і-зараз задовольняється за допомогою нестійких утворень, тимчасових колективних орієнтацій у ситуації. Набувають поширення такі базові способи передавання суспільної інформації, як меми (“бандерівець”, “вата”, “укроп”, “правосек” тощо), формуючи відповідні психологічні настановлення та готовність сприймати ту чи іншу інформацію.

Слід сказати хоча б кілька слів і про вже згадувані раніше дослідження з дотичної проблематики, які адресують нас до рефлексії негативних наслідків переживання людиною різноманітних психотравматичних ситуацій. Утім, негативні психологічні наслідки в політико-

¹ Детальніше з основними результатами цього дослідження можна познайомитися на <http://sdcrisis.org/uk/node/874>.

правовій сфері тут досить важко відділити від інших сфер людської життєдіяльності. Інтерес для нас становлять результати досліджень Н. Тарабріної, яка показала, що бійцям, котрі пережили бойовий травматичний стрес, в умовах мирного життя доводиться заново відтворити “структуру свого суб’єктивного життєвого простору, в тому числі і структуру самоставлення, самооцінки і сенсожиттєвих орієнтацій” [10]. Очевидно, що особи, які постраждали від воєнних дій (пережили обстріли, руйнування майна, загибель близьких тощо), так само будуть потребувати відтворення структури свого суб’єктивного життєвого простору, а значить, переосмислення свого ставлення до влади та владних інститутів, що є предметом нашої уваги.

А. Маклаков з колегами, аналізуючи психологічні наслідки воєнних конфліктів, відмічає, що в середині 1970-х років американське суспільство зіткнулося з проблемами, породженими дезадаптивною поведінкою ветеранів в’єтнамської війни: у 25 % тих, хто воював у В’єтнамі і не має каліцтва, розвивалися різноманітні негативні психологічні наслідки; 42 %, що мали поранення та каліцтва, страждали на PTSD (посттравматичний стресовий синдром); від 54 до 108 тисяч ветеранів у різний час наклали на себе руки; а від 35 до 45 тисяч ведуть усамітнений спосіб життя, майже не спілкуючись із зовнішнім світом; вдаються до різних актів насильства. Було показано, що проблеми в’єтнамських та афганських військових є схожими. Серед інших психічних і психологічних розладів спостерігаються часткова деперсоналізація та соціальна дезадаптація. Загалом для військових, що побували в зоні бойових дій, характерні порушення регуляції поведінки, а також морально-етичної та когнітивної сфер. А. Маклаков зауважує, що такі порушення характерні не тільки для ветеранів бойових дій, а й для осіб, які пережили різні катастрофи, аварії та стихійні лиха, а також брали участь у ліквідації наслідків таких катастроф. Особливістю цього явища є те, що воно не тільки не зникає з часом, а й може ставати більш вираженим, а також проявлятися раптово на тлі загального благополуччя (дет. див. [11]).

Узагальнення численних публікацій з цієї проблематики дає підстави стверджувати, що в учасників бойових дій після повернення додому з’являються гнітючі почуття непотрібності, провини, напади агресії і т. ін. Це запускає різноманітні руйнівні сценарії – алкоголізм, наркоманію, суїцидальні наміри.

Н. Тарабріна з колегами встановила, що після звільнення в запас військові, що служили в зоні бойових дій, часто переживають так звану кризу ідентичності – втрату цілісності та віри у своє соціальне призначення. Це проявляється в порушенні здатності оптимально виявляти себе в складних соціальних взаємодіях, де, власне, і відбувається самореалізація особистості. Такі люди втрачають інтерес до громадського життя, знижується їхня активність у вирішенні життєво важливих проб-

лем. Також спостерігається втрата здатності співпереживати і потреби в душевній близькості з іншими людьми [див., напр., 10; 12].

Це, звісно, не повна картина психологічних наслідків, що супроводжують воєнні дії та катастрофи, а лише окремі елементи загального пазла. Імовірно, повний пазл буде складатися із специфічних дезадаптивних виявів психологічних реалій. Наразі, у рамках цієї публікації, ми не можемо зафіксувати їх усі, проте навіть у такому вигляді це дало нам змогу виявити найбільш очевидні негативні психологічні наслідки для політико-правової сфери суспільних відносин і в подальшому прогнозувати напрями психологічного забезпечення оптимізації процесів взаємодії громадян і влади в умовах воєнних дій.

Проведений нами аналіз основних здобутків вітчизняних та зарубіжних науковців показав, що психологічних розробок щодо політико-правової проблематики, пов'язаної з воєнними діями, так би мовити, “у чистому вигляді” наразі немає. З наявних наукових і практичних досліджень можна виокремити ті психологічні політико-правові аспекти, що становлять для нас інтерес.

Загалом, *негативні психологічні явища в політико-правовій сфері, пов'язані із збройним протистоянням на сході країни*, можна визначити як явища суспільної та індивідуальної свідомості, що проявляються у взаємодії особистості і груп із владою в ході вирішення складних або проблемних питань політико-правового змісту. В основі таких явищ лежать уявлення громадян про порушення їхніх прав і свобод, уявлення про необхідність відновлення справедливості, ухилення від взяття на себе як громадянина певних суспільно визначених обов'язків. Інакше кажучи, негативні психологічні наслідки можна визначити як порушення ефективної чи оптимальної взаємодії громадян між собою або громадян з органами влади.

З огляду на результати наших наукових розвідок маємо підстави говорити про можливість розгляду природи негативних психологічних явищ у політико-правовій сфері з акцентом на соціально-психологічних та політико-правових аспектах. Перший підхід презентовано запропонованими вище викладками. У межах цього підходу можна виокремити такі групи негативних психологічних явищ у політико-правовій сфері в умовах воєнної агресії Росії (спільні для всіх громадян України незалежно від місця проживання):

1. Руйнування єдності громадянського суспільства:

- уявлення про несумісність певних ідентичностей як інструмент втягування в конфлікт;
- соціальні уявлення про негативний образ колективного Іншого;
- посилення соціальної напруженості в спільноті;
- несприйняття інших, відмінних від власної, позицій щодо конфлікту та подій на сході;

- конфлікти на основі сепаратизму, націоналізму, повстанських рухів (протестні рухи, у тому числі заклики до зміни влади);
 - зубожіння населення та посилення конфронтації за соціально-економічними ознаками, відчуття соціальної несправедливості;
 - посилення протиставлення мешканців окремих регіонів країни.
2. Наростання невдоволеності діяльністю влади:
- недовіра до влади (брак інституціональної довіри);
 - цинічне ставлення до діяльності влади;
 - роздратованість через владу.
3. Порушення процесу політико-правової ідентифікації:
- масова криза ідентичності;
 - викривлення системи цінностей;
 - деформовані уявлення про світ, про себе, про інших;
 - міфологізація політичних переконань;
 - правовий нігілізм;
 - поширення патерналістичних настроїв.
4. Посилення піддатливості маніпулятивним інформаційним впливам:
- відгук на пропонований образ ворога, побудований на групових, національних та етнічних упередженнях;
 - некритичне сприйняття інформації, спрямованої на дезінформацію, поширення чуток і т. ін.;
 - селекція інформаційних контентів за критерієм “критика влади”.
5. Поширення неконструктивних патернів поведінки:
- формування негативних ідентичностей;
 - агресивна поведінка, використання сили для вирішення суперечок, легітимація застосування зброї для розв’язання конфліктів;
 - погіршення криміногенної ситуації;
 - криміналізація та підвищення рівня організованої злочинності.
6. Зневіра в майбутньому України:
- уявлення про довготривалість конфлікту (ще 2–5 років активної фази війни і від 10 до 25 років повільного й нелегкого виходу з конфлікту);
 - поляризація бачень внутрішнього і зовнішнього розвитку країни між регіонами;
 - спрямованість на еміграцію;
 - зневіра в можливості мати гідні перспективи для розвитку та самореалізації в Україні.

Другий підхід (умовно названий політико-правовим, презентований здебільшого дослідженнями в межах політологічних та правничих досліджень) до розгляду природи та особливостей негативних психологічних явищ у політико-правовій сфері, що супроводжують воєнний конфлікт на сході, уже частково був реалізований нами раніше [13] і може бути представлений шляхом психологічної інтерпретації таких явищ, як:

- радикалізація свідомості (у тому числі надання владі карт-бланш на жорсткі дії в тій чи іншій проблемній ситуації, виправдання необґрунтованої жорстокості військовослужбовців чи представників силових структур під час громадянських протистоянь тощо), сепаратизм (у тому числі мотивація участі в сепаратистських рухах), колабораціонізм, екстремізм, мілітаризація свідомості, аномія, дераціоналізація (ірраціоналізація) свідомості, знецінення життя та людської гідності;

- участь у блокуванні інфраструктурних об'єктів, залучення військових і колишніх учасників АТО до різноманітних політико-правових акцій (як це було, наприклад, у лютому 2017 р. під час блокування залізниці, що сполучала Україну та ОРДЛО), “військовий туризм”, аватаризм (“знімання” стресу військовослужбовцями і “людьми війни” за допомогою алкогольних чи наркотичних речовин та пов'язані із цим кримінальні правопорушення);

- формування різних форм порушень правосвідомості (правовий нігілізм, правовий ідеалізм, “переродження” правосвідомості, правовий дилетантизм, правовий фетишизм);

- криміналізація побутових конфліктів;

- соціальне утриманство (у тому числі патерналізм і нереалістичні очікування від влади), покладання всієї відповідальності за актуальну політико-правову ситуацію лише на політиків;

- загострення націоналістичних настановлень та зменшення толерантності у ставленні до людей інших національностей, негативна стереотипізація щодо окремих соціальних груп, поляризація уявлень громадян та окремих соціальних груп (“дзеркальний образ”, коли відбувається різка поляризація уявлень у суспільстві і члени двох конфліктних груп приписують собі виключно позитивні риси, а опонентам або суперникам – виключно негативні риси та пороки; крайньою формою тут може стати дегуманізація опонента або противника), *ухиляння* представників різних інституціональних суб'єктів від взяття на себе відповідальності за долю країни чи окремих її громадян (*зокрема психологічні вияви, пов'язані з такими феноменами, як бюрократизм, корупція, хабарництво, розкрадання коштів тощо*);

- формування образу ворога (звичка шукати ворогів, ділити людей на своїх і чужих), що очевидно, буде визначати особливості соціального життя в Україні протягом найближчих десятиліть).

На нашу думку, обидва запропоновані погляди на групування актуальних психологічних явищ доповнюють один одного. Тож сподіваємося, що наші подальші практичні дослідження покажуть, яка з пояснювальних схем має більшу вагу і краще окреслює зміст негативних психологічних явищ політико-правової сфери, що супроводжують воєнні дії на сході країни.

Висновки. Зміст та специфіка виявів описаних явищ ще потребують свого уточнення, аби в подальшому можна було запропонувати ефективні рекомендації чи програми супроводу відповідно до того чи того змістового вияву таких явищ. У межах однієї статті важко охопити всю різноманітність проблем, тож робота й пошук триватимуть. Уже тепер очевидно, що запропоновані переліки можуть і повинні бути доповнені відповідно до результатів тих розвідок і рефлексій, які провадять науковці та практики, зокрема дослідницький колектив лабораторії психології політико-правових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України.

І ще одне. На сьогодні в українському законодавстві немає поняття “колабораціонізм” (добровільне або вимушене співробітництво громадян країни з окупаційною адміністрацією). І російська влада намагається цим маніпулювати, переконуючи жителів анексованого Криму й ОРДЛО в тому, що в очах української влади всі, хто залишився на окупованих територіях, – “зрадники”. Правники ще дадуть відповідні фахові оцінки діям наших співвітчизників на окупованих територіях, проте вже зараз можна спрогнозувати, що всі цивільні чиновники самопроголошених “ЛНР” і “ДНР” отримають широку амністію. Тож постає завдання розроблення психологічних програм “примирення”, супроводу реінтеграції тих, хто лишився на територіях ОРДЛО, в український суспільно-політичний простір.

Напрямки подальших розвідок. Зважаючи на відмінності в самоідентифікуванні громадян [див., зокрема, 1], можна припустити, що потребує свого розроблення й ідея громадянської солідарності, здатна інтегрувати людей з різними ідентичностями для побудови та реалізації програм спільного майбутнього.

Список використаних джерел

1. *Консолідація українського суспільства: шляхи, виклики, перспективи. Інформаційно-аналітичні матеріали до фахової дискусії 16 грудня 2016 р.* Взято з http://www.razumkov.org.ua/images/Material_Conference/12_16_2016/Identi-2016.pdf.
2. Головаха, Е. И., & Панина, Н. В. (1994). *Социальное безумие: история, теория и современная практика*. Киев: Абрис.
3. Головаха, Е. (2016). Українське суспільство: шляхи трансформації. *Український соціологічний журнал*, 1–2, 26–30.
4. *Мы вернемся в Донбасс* (2017). Взято з <https://www.svoboda.org/a/28800329.html>.
5. *Стратегії трансформації і превенції прикордонних конфліктів в Україні. Збірка аналітичних матеріалів*. (2015). Львів: Галицька видавнича спілка.
6. Кононов, І. Ф. (2017). Луганський синдром як масова аномічна реакція на розгортання гібридної війни. *Гібридна війна на Сході України в міждисциплінарному вимірі: витоки, реалії, перспективи реінтеграції*. Старобільськ: ДЗ “ЛНУ імені Тараса Шевченка”, р. 18.

7. Рущенко, І. (2015). Феномен “двох Донбасів”: вектори розвитку колективної свідомості населення різних частин Донбасу в умовах гібридної війни. *Український соціологічний журнал*, 1–2, 34–43.
8. Пашко, Т. А. (2017). Психологічні особливості змін у самосвідомості мирного населення зони АТО. *Гібридна війна на Сході України в міждисциплінарному вимірі: витоки, реалії, перспективи реінтеграції*. Старобільськ: ДЗ “ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 215–222.
9. Яковенко, А. В. (2014). Украинское общество и военный конфликт: первые оценки социальных последствий. *Методологія. Теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*, 20, 128–132.
10. Тарабрина, Н. В., & Лазебная, Е. О. (1992). Синдром посттравматических стрессовых нарушений: современное состояние и проблемы. *Психологический журнал*, т. 13, № 2, 14–29.
11. Маклаков, А. Г., Чермянин, С. В., & Шустов, Е. Б. (1998). Проблемы прогнозирования психологических последствий локальных военных конфликтов. *Психологический журнал*, т. 19, № 2, 15–26.
12. Зеленова, М. Е. (2005). Исследования смысложизненных ориентаций у ветеранов боевых действий в Афганистане. В *Боевой стресс: Механизмы стресса в экстремальных условиях. Сб. научных трудов симпозиума, посвященного 75-летию ГНИИИ ВМ*. Москва: Истоки.
13. Духневич, В. М. (2017). Негативні психологічні наслідки політико-правової ситуації на сході України: проблемне поле дослідження. *Юридична психологія*, 2, 45–51.

References

1. *Konsolidatsiia ukrainskoho suspilstva: shliakhy, vykyky, perspektyvy. Informatsiino-analitychni materialy do fakhovoї dyskusii 16 hrudnia 2016*. [Consolidation of Ukrainian society: ways, challenges, perspectives. Information and analytical materials for the Professional discussion December 16, 2016]. Retrieved from http://www.razumkov.org.ua/images/Material_Conference/12_16_2016/Identi-2016.pdf (ukr).
2. Golovakha, Ye. I., & Panina, N. V. (1994). *Sotsialnoye bezumiye: istoriya, teoriya i sovremennaya praktika* [Social madness: history, theory and modern practice]. Kyiv: Abris Publ. (rus).
3. Holovakha, Ye. (2016). Ukrainiske suspilstvo: shliakhy transformatsii [Ukrainian society: the ways of transformation]. *Ukrainskyi sotsiolohichnyi zhurnal*, 1–2, 26–30 (ukr).
4. *My vernemysya v Donbass* [We will return to Donbass]. (2017). Retrieved from <https://www.svoboda.org/a/28800329.html> (rus).
5. *Stratehii transformatsii i preventsii prykordonnykh konfliktiv v Ukraini. Zbirka analitychnykh materialiv* [Strategies for Transformation and Prevention of Border Conflict in Ukraine. Collection of analytical materials]. (2015). Lviv: Galician Publishing Union (ukr).
6. Kononov, I. F. (2017). Luhanskyi syndrom yak masova anomichna reaktsiia na rozhortannia hibrydnoi viiny [Luhansk syndrome as a massive anomic reaction to the expansion of the hybrid war]. In *Hibrydna viina na Skhodi Ukrainy v mizhdysyplinarnomu vymiri: vytoky, realii, perspektyvy reintehratsii* [Hybrid

- War in the East of Ukraine in the Interdisciplinary Dimension: Origins, Realities, Prospects for Reintegration]. (p. 18). Starobilsk: Publishing House of the Lugansk National University Taras Shevchenko (ukr).
7. Rushchenko, I. (2015). Fenomen "dvokh Donbasiv": vektory rozvytku kolektyvnoi svidomosti naselennia riznykh chastyn Donbasu v umovakh hibruidnoi viiny [The phenomenon of the "two Donbas": vectors of the development of collective consciousness of the population of different parts of the Donbas in conditions of hybrid war]. *Ukrainskyi sotsiologichnyi zhurnal* [Ukrainian Sociological Journal], 1–2, 34–43 (ukr).
 8. Pashko, T. A. (2017). Psykholohichni osoblyvosti zmin u samosvidomosti myrnoho naselennia zony ATO [Psychological peculiarities of changes in the consciousness of the peaceful population of the ATO zone]. In *Hibruidna viina na Skhodi Ukrainy v mizhdystsyplinarnomu vymiri: vytoky, realii, perspektyvy reintehratsii* [Hybrid War in the East of Ukraine in the Interdisciplinary Dimension: Origins, Realities, Prospects for Reintegration] (pp. 215–222). Starobilsk: Publishing House of the Lugansk National University Taras Shevchenko (ukr).
 9. Yakovenko, A. V. (2014). Ukrainskoye obshchestvo i voyennyi konflikt: pervyye otsenki sotsialnykh posledstviy [Ukrainian society and military conflict: first estimates of social consequences]. In *Metodolohiia. Teoriia ta praktyka sotsiologichnoho analizu suchasnoho suspilstva* [Methodology. Theory and practice of sociological analysis of modern society. Collection of scientific works]. Kharkiv, 20, 128–132 (rus).
 10. Tarabrina, N. V., & Lazebnaya, E. O. (1992). Sindrom posttravmaticheskikh stressovykh narusheni: sovremennoye sostoyaniye i problemy [Syndrome of posttraumatic stress disorders: current status and problems]. *Psikhologicheskii zhurnal* [Psychological journal], Vol. 13, № 2, 14–29 (rus).
 11. Maklakov, A. G., Chermynanin, S. V., & Shustov, Ye. B. (1998). Problemy prognozirovaniya psikhologicheskikh posledstviy lokalnykh voyennykh konfliktov [Problems of predicting the psychological consequences of local military conflicts]. *Psikhologicheskii zhurnal* [Psychological journal], Vol. 19, № 2, 15–26 (rus).
 12. Zelenova, M. Ye. (2005). Issledovaniya smyslozhiznennykh oriyentatsiy u veteranov boyevykh deystviy v Afganistane [Investigations of the meaningful orientations of veterans of military operations in Afghanistan]. In *Boyevoy stress: Mekhanizmy stressa v ehkstremaalnykh usloviyakh. Sbornik nauchnykh trudov simpoziuma, posvyashchennogo 75-letiyu GNII VM* [Combat stress: Mechanisms of stress in extreme conditions. Collection of scientific papers of the symposium dedicated to the 75th anniversary of State Research Testing Institute of Military Medicine of the Ministry of Defense of Russia]. Moscow: Istoki Publ. (rus).
 13. Dukhnevych, V. M. (2017). Nehatyvni psykholohichni naslidky polityko-pravovoi sytuatsii na skhodi Ukrainy: problemne pole doslidzhennia [Negative Psychological Consequences of Political and Legal Situation in the East of Ukraine: the Problematic Field of Research]. *Yurydychna psykholohiia* [Legal Psychology] 2, 45–51 (ukr).